

Nooit heb ik hen weergezien

NOOIT HEB IK HEN WEERGEZIEN

Een Armeense soldaat
in het Osmaans-Turkse
leger tijdens de genocide

YERVANT N. ALEXANIAN

Onder redactie van Adrienne G. Alexanian

Met een inleiding van Sergio La Porta en een voorwoord van
Israel W. Charny

Aldo

Yervant Alexanian
Forced into Genocide
Memoirs of an Armenian Soldier in the Ottoman Turkish Army
authored/edited by Adrienne G. Alexanian
All Rights Reserved.

Authorised translation from the English language edition published by
Routledge, a member of the Taylor & Francis Group LLC.

© 2018 uitgeverij Aldo Manuzio – Kampen
Aldo is het non-fictielabel label van Aldo Manuzio
www.aldomanuzio.nl

Vertaling: Marianne van Reenen
Omslagontwerp: Brainstorm
Opmaak binnenwerk: Gewoon Geertje

ISBN 9789492600134
NUR 689

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Voorwoord, Israel W. Charny	7
Inleiding, Sergio La Porta	9
Voorwoord van de Armeense vertaler	23
Opdracht	29
Memoires van Yervant (Edward) Alexanian	33
Hoofdstuk 1: Kinderjaren	35
Hoofdstuk 2: Schooltijd	57
Hoofdstuk 3: Het leven in Sivas voor de deportaties	73
Hoofdstuk 4: Deportaties en genocide	89
Hoofdstuk 5: Het leven in het leger	103
Hoofdstuk 6: Istanbul	121
Hoofdstuk 8: Amerika	131
Nawoord	137
Slotbeschouwing (1953)	145
Bijlagen	147
Bijlage A: Beschouwingen van Yervant Alexanian	145
Bijlage B: Brieven van Yervant Alexanian	152
Bijlage C: Documenten van Yervant Alexanian	179
Tijdlijn van Yervant N. Alexanian	197
Selecte bibliografie en verdere leessuggesties	199
Over de auteur en de medewerkers aan dit boek	201

Voorwoord

Verhalen van ooggetuigen en overlevenden van een genocide raken de lezer diep en dat geldt ook voor de memoires van Yervant (Edward) Alexanian. Tegelijkertijd is dit het ongewone relaas – voor mij het eerste dat ik ooit heb gelezen – van een Armeniër die de gruwelijke slachting van zijn volk overleefde terwijl hij in het Turkse leger diende! (Ik ben enkele verhalen tegengekomen van Joden die de Holocaust als soldaat in het Duitse leger overleefden). En blijkbaar was hij niet de enige.

Deze memoires zijn ook bijzonder door het grote aantal historische foto's, die niet alleen interessant zijn, maar ook op indrukwekkende wijze herinneren aan de slachtoffers van de Armeense genocide, mensen van vlees en bloed zoals wij allemaal. Ten slotte brengt de verscheidenheid aan historische documenten ons dichterbij de mensen en de tijd waarin de gebeurtenissen zich afspeelden.

Dank je wel, dochter van de gestorven overlevende, voor het publiceren van deze memoires.

Israel W. Charny

Inleiding

De memoires van Yervant Alexanian geven een uniek beeld van de ervaringen van een overlevende van de Armeense genocide. Hij werd niet de woestijn in gedreven en overleefde geen concentratiekampen. Zijn memoires vertellen het verhaal van een jongeman die de genocide overleefde als soldaat in het Osmaanse leger. Alexanian (1895-1983) leefde in een van de roerigste perioden in de Armeense geschiedenis. Zoals hij zelf schrijft, werd hij geboren tijdens de Hamidische bloedbaden van 1894-1896 in de stad Sebaste (Sivas in de huidige Turkse Republiek). Die bloedbaden kostten ongeveer 200.000 mensen het leven. Een van hen was volgens Alexanian zijn eigen vader, die in 1896 op 42-jarige leeftijd aan de gevolgen van het opgelopen oorlogstrauma overleed. Zijn moeder Hunazant bleef als weduwe achter en moest in haar eentje acht kinderen opvoeden, van wie Yervant de jongste was. De meeste van Alexanians naaste familieleden emigreerden tijdens zijn kinderjaren al naar de Verenigde Staten, maar hij eindigde als soldaat in het Osmaanse leger. Omdat hij als hoornblazer een onmisbaar lid van zijn compagnie was, overleefde hij op miraculeuze wijze de gruweldaden, die 51 familieleden, onder wie zijn moeder en een van zijn broers, het leven kostten. Ik ga hier niet verder in op Alexanians leven, maar wil de gebeurtenissen die hij meemaakte kort in een historisch kader plaatsen voor lezers die niet bekend zijn met het verloop van de Armeense genocide, en ingaan op de moeilijke vraag naar de waarde van memoires als bron voor historisch onderzoek.

Een vraag die vaak rijst bij de bestudering van de genocide van een bevolkingsgroep is waarom de slachtoffers die niet aan zagen komen. Sommigen deden dat wel en slaagden erin te ontsnappen. Anderen voelden de genocide ook wel aankomen, maar waren om financiële, politieke of persoonlijke redenen niet in staat of bereid om hun land te verlaten. We mogen niet

vergeten dat achteraf gezien alle voortekens weliswaar duidelijk leken en de vernietiging van de Armeense bevolking van Anatolië een kwestie van tijd leek te zijn, maar dat het op het moment zelf moeilijk was te voorzien welke wending de gebeurtenissen zouden nemen. De Armeense genocide speelde zich niet in een vacuüm af en was ook niet de onvermijdelijke climax van de toenemende Turkse agressie en vijandschap tegen de Armeniërs. De genocide vond plaats in de complexe en vaak tegenstrijdige historische context van de vroege moderne tijd.

Er was waarschijnlijk nooit een betere tijd geweest om Armeniër te zijn in het Osmaanse Rijk dan in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw, tenminste als je tot de hogere middenklasse behoorde en woonde in steden als Constantinopel (tegenwoordig Istanbul) of Smyrna (tegenwoordig Izmir). Door interne factoren en onder invloed van buitenlandse mogendheden had de Hoge Porte (het Turkse bewind, met name het ministerie van Buitenlandse Zaken van het Osmaanse Rijk) in de loop van de negentiende eeuw een aantal hervormingen afgekondigd. Deze periode staat bekend als het Tanzimaat. Het doel van de decreten was de rechten van iedere Osmaanse burger te beschermen, het openbaar onderwijs te bevorderen, de economische productie te stimuleren, de infrastructuur in het rijk te verbeteren en het belastingstelsel te reguleren. Daarmee hoopte de regering onder andere het Osmaanse Rijk te versterken en de Europese mogendheden gunstig te stemmen. Hoewel de doeltreffendheid van de hervormingen nog steeds onderwerp van debat is, wekten ze in ieder geval de indruk – vooral bij de etnisch-religieuze minderheden in het Osmaanse Rijk, waarvan de rechten tot dan toe niet in de wet waren vastgelegd – dat het Osmaanse Rijk moderniserende en verbeteringen aan het doorvoeren was.

In stedelijke centra in het hele rijk was een Armeense middenklasse in opkomst. Die beschikte dankzij de nieuwverworven welvaart over meer vrije tijd, waardoor er een markt voor literatuur en ontspanning ontstond. Het moderne West-Armeens verspreidde zich over de landsgrenzen en kwam tot bloei als taal van de literaire culturele elite. Europese werken

werden vertaald in het Armeens, dichters en romanciers experimenteerden met verschillende stijlen, van romantisch tot realistisch – de bekende dichter Daniel Varuzhan kwam, evenals Alexanian, uit de stad Sivas. Toneelschrijvers maakten producties voor Armeense en Osmaanse theaters, ondernemers richtten kranten en tijdschriften op in alle Osmaanse gebieden, waaronder twee aan het begin van de twintigste eeuw in de stad Sivas. In de cafés die als paddenstoelen uit de grond schoten, kon je gesprekken horen in een groot aantal talen, zoals Arabisch, Armeens, Frans, Grieks, Italiaans, Ladino en Turks. In zijn memoires beschrijft Alexanian hoe divers de bevolking van Sivas was en hoeveel gebedshuizen er in de stad waren.

Deze periode van culturele bloei staat bekend als het Armeense ‘ontwaken’ (*Zart’onk*). Armeniërs begonnen zich te interesseren voor hun eigen geschiedenis, taal en literatuur, en ook hun politiek bewustzijn ontwaakte. De niet-islamitische bevolking van het Osmaanse Rijk was georganiseerd en werd bestuurd op basis van etnisch-religieuze gemeenschappen, *millet*s genoemd. Aan het hoofd van elke millet stond een hoge religieuze leider van de desbetreffende gemeenschap. De vertegenwoordiger van de Armeens-apostolische gemeenschap was de patriarch van Constantinopel. De hervormingen en verschillende ontwikkelingen binnen de Armeense gemeenschap, zoals de afkondiging van een grondwet voor de Armeense millet, verzwakten de macht van de kerkelijke hiërarchie. Leken gingen door de opkomst van een economische en culturele elite een steeds belangrijkere rol spelen in het politieke leven van de gemeenschap. Prominente Armeniërs bekleedden vertrouwensposities binnen de Osmaanse overheid, zoals hoofdinspecteur van de keizerlijke munt; ze stonden aan het hoofd van buskruit- en papierfabrieken of waren toonaangevende architecten aan het hof. In veel steden kwam er een Armeense middenklasse op die uit handelaren, kleine ondernemers, ambachtslieden en landeigenaren bestond. Ook zij wilden hun stem laten horen. Daarnaast kregen Armeniërs, vooral jonge vrouwen, betere toegang tot onderwijs. Alexanian noemt verschillende scholen waar

Armeniërs in zijn geboortestad uit konden kiezen. Welvarende Armeniërs uit grote steden gingen ook in Europa studeren. Op zowel de lokale als de buitenlandse scholen die de Armeniërs bezochten, maakten zij kennis met culturele en politieke trends van buiten het Osmaanse Rijk.

In het algemeen hadden de tijdens het Tanzimaat ingezette hervormingen de grootste gevolgen voor de bewoners van de grote stedelijke centra in het westelijk deel van Anatolië. In het oosten, en met name in de zes Armeense provincies of *vilajets* Van, Bitlis, Diyarbakir, Erzurum, Kharpert (Harput) en Sivas, waar de overgrote meerderheid van de bevolking boer bleef, was de situatie heel anders. In Van vormden Armeniërs de meerderheid en in Bitlis en Diyarbakir de grootste minderheid. De demografische situatie in de oostelijke provincies werd verder gecompliceerd door de vestiging van Osmaanse moslims uit gebieden die onder de voet waren gelopen door het Russisch imperialisme op de Kaukasus of onafhankelijkheidsbewegingen op de Balkan. De door de Hoge Porte afgekondigde hervormingen werden in veel gevallen niet doorgevoerd of in de praktijk niet toegepast en leidden vaak tot onvrede bij de moslims in de regio. Armeniërs en andere etnisch-religieuze minderheden werden het slachtoffer van plunderingen, illegale confiscatie van land en onwettige belastingheffing. Uit Armeense beschrijvingen van het leven in die gebieden spreekt een sfeer van wetteloosheid en het gevoel door de overheid in de steek te zijn gelaten. Door het uitblijven van een reactie van de plaatselijke en centrale regering en de toenemende chaos trokken steeds meer mensen uit de provincies en plattelandsgebieden naar de grote stedelijke centra van het rijk. Daar kwam het tot gewelddadige demonstraties voor een eerlijker bestuur.

De nederlaag van het Osmaanse Rijk tegen tsaristisch Rusland in de Russisch-Turkse oorlog van 1877-1878 verslechterde de verhouding tussen de Armeense millet en de nieuwe sultan, Abdülhamid II (1876-1908/1909). Hij greep het conflict aan om een antichristelijke ideologie te propageren. Ondanks het feit dat de patriarch en de leiders van de gemeenschap trouw had-

den gezworen aan het Osmaanse Rijk, wakkerde de hieropvolgende internationalisering van de Armeense kwestie, waarbij de Europese mogendheden pleitten voor een betere behandeling van christelijke minderheden in het Osmaanse Rijk, het wantrouwen van de sultan tegen de Armeense bevolking aan.

De situatie in de oostelijke provincies werd steeds slechter. Lokale bestuurders mochten het bestuur inrichten zoals ze wilden. Illegale Koerdische cavalerie-eenheden met de naam Hamidiye, die in 1891 waren opgericht om te patrouilleren in grensgebieden en alleen trouw hadden gezworen aan de sultan, plunderden af en toe Armeense dorpen. De Armeniërs begonnen zich te verdedigen tegen het groeiende geweld en vormden gewapende verzetsgroepen en politieke partijen. Aan het begin van de jaren negentig van de negentiende eeuw werden er in verschillende provincieplaatsen demonstraties gehouden voor het herstel van recht en orde. Het antwoord van de sultan op de groeiende ontevredenheid en instabiliteit in de regio was het verzet met harde hand neer te slaan. Het Osmaanse leger en de Hamidiye-eenheden kregen opdracht de Armeniërs hardhandig te straffen, hun roep om hervorming de kop in te drukken en hun maatschappelijke status te verzwakken. Ze hielden overigens niet alleen huis onder Armeniërs, maar ook onder Assyrische christenen. Tijdens de pogroms, die bekend staan als de Hamidische bloedbaden en tot de zomer van 1896 duurden, werden ongeveer 200.000 Armeniërs vermoord, honderden kloosters en kerken verwoest en duizenden mensen verdreven. Na de bloedbaden verlieten veel Armeniërs Anatolië om te ontsnappen aan de onderdrukking en vestigden zich in Arabische landen, Europa en de Verenigde Staten. Daar vormden ze de eerste Armeense gemeenschappen, die later de overlevenden van de genocide van 1915 hielpen opvangen. Yervant Alexanian werd geboren tijdens de Hamidische bloedbaden.

Aan het eind van de negentiende eeuw had Abdülhamid II door zijn despotisch bewind niet alleen de Armeniërs van zich vervreemd, maar ook veel andere inwoners van het rijk, onder wie Turken, Joden, Arabieren en Grieken. De actiefste Turkse

groep vormden de Jong-Turken, een verband van Turkse liberalen die zich verzetten tegen de sultan. Binnen de beweging bestond ook een sterk nationalistische stroming. In 1908 dwongen de Jong-Turken de sultan een constitutionele regering te vormen, waaraan de Armeniërs deelnamen. De komst van de constitutionele regering werd met vreugde begroet door een groot deel van de bevolking, waaronder de Armeniërs en andere etnisch-religieuze groepen. Veel Armeense intellectuelen en gemeenschapsleiders die na de Hamidische bloedbaden het Osmaanse Rijk waren ontvlucht, keerden terug om bij te dragen aan de toekomst van het rijk.

Maar al gauw zat de constitutionele regering economisch en politiek ernstig in het nauw en de hoop en verwachtingen die in 1908 waren gewekt werden de bodem ingeslagen. Na de nederlagen van het Osmaanse Rijk op de Balkan pleegden de meest nationalistische leden van het Comité voor Eenheid en Vooruitgang in 1913 een staatsgreep tegen de gematigder facties van de Jong-Turken en namen de macht over. De leiders van de coup waren ook de latere architecten van de Armeense genocide. Ze stonden bekend als het Driemanschap van Enver Pasja, Talat Pasja en Cemal Pasja. De idealen van het Comité voor Eenheid en Vooruitgang berustten op een nationalistische ideologie, die het duidelijkst werd verwoord in de werken van Ziya Gökalp. Een van de doelstellingen van het nieuwe regime was om de Turken van Anatolië en Centraal-Azië te verenigen. Het christelijke Armeense element dat ertussen zat geklemd, werd als obstakel gezien voor de verwezenlijking van die droom.

In de hoop het rijk te herstellen en uit te breiden sloot Enver Pasja een geheim bondgenootschap met Duitsland en sloot zich bij de centrale mogendheden aan. In oktober 1914 raakte het Osmaanse Rijk formeel bij de oorlog betrokken. Hoewel de Armeniërs tijdens het Tanzimaat in het leger hadden gediend, was de dienstplicht beperkt en golden er discriminerende promotievoorwaarden. In 1910 had het parlement besloten de dienstplicht uit te breiden tot alle etnische groepen in het rijk. Armeniërs dienden in het Osmaanse leger tijdens de Balkan-

oorlogen van 1912-1913. Nu werden ze opgeroepen om te vechten in de Eerste Wereldoorlog. In december 1914 leidde Enver Pasja persoonlijk de campagne in Oost-Anatolië en op de Kaukasus. Hoewel het offensief tegen het Russische leger veelbelovend begon, werd hem in januari 1915 tijdens de slag om Sarikamis een vernietigende nederlaag toegebracht en keerde hij terug naar Constantinopel. Om de verantwoordelijkheid voor zijn nederlaag op anderen af te schuiven beschuldigde hij de Armeniërs van verraderlijke activiteiten. Een vraag waarop geen eenduidig antwoord is en waarover onderzoekers van de Armeense genocide het nog altijd oneens zijn, is of het idee van de uitroeiing van de Armeense bevolking als ‘de oplossing’ van de Armeense kwestie voor het eerst vorm kreeg na Envers terugkeer in de hoofdstad of dat het Driemanschap dat beleid al eerder had geformuleerd en alleen wachtte op een geschikt moment om het uit te voeren.

Maar hoe dan ook escaleerde de situatie in de daaropvolgende maanden. Armeense en Europese scholen werden gesloten en gebruikt als kazerne of ziekenhuis. In februari 1915 moesten de Armeniërs die in het Osmaanse leger dienden, hun wapens inleveren en werden ze als handarbeider ingezet. Alexanian was een van de Armeniërs die werden ingedeeld bij een werkdivisie van het Osmaanse leger. Hij vertelt hoe hij en andere dienstplichtigen uniformen naaiden voor de soldaten. Toen het bevel kwam om de Armeense militairen in die bataljons ook om te brengen, ontsprong Alexanian de dans omdat hij toevallig de seinhoorn kon blazen, een vaardigheid waaraan behoefte was in de divisie. Kort na de ontwapening van de Armeense soldaten moest ook de rest van de Armeense bevolking haar wapens inleveren, een bevel dat vaak als voorwendsel werd gebruikt om leden van de gemeenschap te arresteren en gevangen te zetten.

Begin april 1915 gaf Cemal Pasja, na met Enver en Talat te hebben overlegd, bevel om de Armeniërs uit Zeytun¹ en Maras te deporteren. Op 24 april van dat jaar werden zo'n 250 Armeense

1 Süleymanlı in het huidige Turkije.

intellectuelen, kunstenaars en politieke figuren in Constantino-
pel gearresteerd en gedeporteerd. Bijna allemaal werden ze
terechtgesteld. Deze datum wordt gezien als het begin van de
genocide. Tussen april en augustus van datzelfde jaar ver-
moordde het Turkse bewind circa 800.000 Armeense burgers.
In 1916 had het Driemanschap meer dan 1.000.000 mensen ver-
moord en er nog eens 500.000 verdreven. In 1923 was het aantal
dodelijke slachtoffers tot 1.500.000 opgelopen. Daarnaast liet
het Comité voor Eenheid en Vooruitgang honderdduizenden
Assyrische en Griekse burgers van het rijk vermoorden. Met
deze daden van genocide werd de etnische zuivering van Anatolië
een feit.

Hoewel volkerenmoord geen onbekend verschijnsel is in de
geschiedenis, vertoont de Armeense genocide drie opvallende
kenmerken: de georganiseerde manier waarop die werd uitge-
voerd, het gebruik van technologie door de daders en de pogin-
gen om de uitvoering te 'legaliseren'. De vernietigingsmethode
verliep over het algemeen volgens een vast patroon: jonge,
gezonde mannen werden bijeengedreven, gearresteerd en de
stad uit geleid. Niet ver bij de stad vandaan werden ze doodge-
schoten of doodgestoken met een bajonet. Bejaarden, vrouwen
en kinderen kregen te horen dat ze voor hun eigen veiligheid
hun woonplaats moesten verlaten. Ze werden op zogenaamde
dodenmarsen door de woestijn in de richting van Aleppo gedre-
ven en daarna verder langs de Eufraat naar concentratiekampen
als Deir el-Zor. De telegraaf werd gebruikt om deportatiebeve-
len door te geven en de nieuwe spoorlijnen vervoerden over-
volle wagons met gedeporteerden. Het Comité voor Eenheid en
Vooruitgang schakelde de geheime 'Speciale Organisatie'
(Teşkilât-ı Mahsusa) in, die uit illegale paramilitaire eenheden
bestond, om een groot deel van de moorden uit te voeren of er
toezicht op te houden. Tussen mei en december 1915 vaardigde
de regering een aantal wetten uit om de deportatie van Armeni-
ers en de confiscatie van hun land te legaliseren. Uit die kenmer-
ken van de genocide en het feit dat zoveel overheidsinstanties
betrokken waren bij de organisatie en uitvoering van de vernie-

tiging en inbeslagneming blijkt dat het om een modern fenomeen gaat.

Zoals bekend ontkent de Turkse Republiek, die in 1923 werd uitgeroepen, nog altijd dat de uitroeiing van de Armeense bevolking van Anatolië tussen 1915 en 1923 als genocide aangemerkt kan worden. Het woord genocide werd pas in 1944 voor het eerst gebruikt. Het werd bedacht en gedefinieerd door Raphael Lemkin, een Joodse rechtsgeleerde uit Polen die zelf een oorlogsslachtoffer was en het grootste deel van zijn familie in de Holocaust verloor. Zijn belangstelling voor het bestuderen van misdaden tegen de menselijkheid en de noodzaak om een woord te munten voor dat soort gruweldaden, werd gedeeltelijk ingegeven door zijn eigen kennis van wat de Armeniërs was overkomen. Maar in de tijd van de afslachting bestond het woord genocide nog niet en ooggetuigen hadden er duidelijk moeite mee wat ze meemaakten onder woorden te brengen en te beschrijven. Wegens de hardnekkige weigering om de Armeense genocide als zodanig te erkennen en de grote inspanningen die werden geleverd om de negationistische stelling te onderbouwen, werden er lange tijd vooral boeken en artikelen over de Armeense genocide geschreven die tot doel hadden het bestaan ervan te bewijzen en te pleiten voor erkenning.

Een negatief gevolg van de nadruk op de behoefte om de genocide als historisch feit te bewijzen was de relatieve verwaarlozing van de memoires van overlevenden aan de periferie van het gebeuren, omdat hun getuigenis niet zo waardevol werd gevonden als bewijsmateriaal. Memoires zijn als op schrift gestelde persoonlijke ervaringen onvermijdelijk subjectief. De Britse historicus Dan Stone merkt op dat Holocaust-historici documentatie van nazi's 'objectiever' vinden dan Joodse verhalen. Op dezelfde manier zijn Armeense getuigenissen van de genocide lange tijd veronachtzaamd. Maar de afgelopen decennia is het voor genocide-ontkenners steeds moeilijker geworden hun positie te handhaven omdat de International Association of Genocide Scholars, het Europees Parlement, de Wereldraad van Kerken en een aantal vooraanstaande Turkse wetenschappers de

moordpartijen onomwonden als genocide hebben aangemerkt. Er wordt tegenwoordig minder wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de vraag of er sprake was van een genocide en meer naar de historische context waarin die plaatsvond en de plaatselijke krachten die een rol speelden bij het ontstaan en de uitvoering ervan. Om die krachten in kaart te brengen zijn memoires van overlevenden een bijzonder belangrijke bron van informatie voor historici.

Een andere reden dat de geschiedschrijving lange tijd weinig aandacht had voor memoires van overlevenden, is dat ze een aspect van het mens-zijn bestrijken waar de geschiedschrijving en historici eigenlijk geen raad mee weten: emotie. Memoires beschrijven hoe de overlevende de gebeurtenissen onderging, en nog problematischer, hoe hij er nu op terugkijkt. De auteur probeert niet alleen specifieke historische feiten te beschrijven, maar ook zijn leven vóór de gruweldaden, om de lezer het opgelopen trauma nog krachtiger te laten voelen, een trauma waarvoor vaak geen woorden gevonden kunnen worden. Historische memoires zijn dus lastig voor een historicus. De beweegreden om ze te schrijven, de betrouwbaarheid van de herinnering en het effect van het collectieve geheugen, het filter van de tijd en context, het selectieve karakter ervan, en het onvermijdelijk partijdige en individuele perspectief vanwaaruit ze zijn geschreven – het zijn allemaal factoren die memoires tot een problematische bron van historisch onderzoek maken.

Ondanks deze bezwaren, die eigenlijk aan elke schriftelijke bron kleven, zijn memoires vaak de enige bron voor historici om inzicht te krijgen in gemarginaliseerde groepen in een samenleving – vrouwen, minderheden, lagere klassen. Hun ervaringen worden door de officiële geschiedschrijving vaak genegeerd, van tafel geveegd of in stereotypen ingedeeld of ze zijn gewoon onbekend. Er zijn zo'n 200 gepubliceerde vertalingen van memoires van overlevenden. Slechts enkele ervan zijn geschreven door Armeniërs die in het Osmaanse leger dienden. De meest bekende zijn die van Sarkis Torossian. Maar nu kunnen we die van Alexanian eraan toevoegen. Daarnaast worden

er honderden geluidsopnamen bewaard bij de Universiteit van Californië in Los Angeles, de Universiteit van Columbia in New York, de Armeense Bibliotheek van Amerika, de Armeense Assemblee van Amerika, het Zoryan-instituut en de Armeense Filmstichting. Ook bestaan er in het Engels vertaalde getuigenissen van overlevenden die verzameld zijn en bewaard worden in Armenië. Dat is een grote collectie bronnenmateriaal die verwaarloosd is door de historiografische traditie. Dat wil niet zeggen dat memoires, zelfs de memoires van overlevenden, niet kritisch moeten worden geïnterpreteerd. Dat is een absolute voorwaarde om de bezwaren van onderzoekers ten aanzien van memoires weg te nemen. Alexanians memoires zijn geen uitzondering.

Deze memoires zijn geen reportage van wat de auteur heeft meegemaakt, maar zijn pas in de loop van de tijd en na de beschreven gebeurtenissen geschreven. Ook is het duidelijk dat Alexanian eraan begon nadat hij de gruweldaden en traumatische verliezen die hij had meegemaakt, geïnternaliseerd en verwerkt had door erover na te denken, er met anderen over te praten en de politieke debatten van zijn tijd te volgen. Een nuttige bijlage bij de memoires zijn de brieven waarin Alexanian schreef over zijn ervaringen en die hij stuurde aan politieke leiders, kranten, vrienden en pater de Lavernette, zijn vroegere directeur aan het Collège des Quarante Martyrs in Sivas. Uit die brieven blijkt dat Alexanian een geëngageerd lid van zijn gemeenschap was en zich interesseerde voor de actualiteit. Zijn memoires kwamen dus tot stand toen hij over de juiste woorden beschikte en een kader had waarin hij zijn ontberingen en herinneringen kon plaatsen. Zo gebruikt hij door de hele tekst heen anachronistisch de term genocide, een woord dat tijdens de gruwelijke gebeurtenissen niet bij hem opgekomen kan zijn. Ook schetst hij een zwart-witbeeld van de verhouding tussen 'Turken' en 'Armeniërs', hoewel zijn eigen herinneringen zo'n simpel begrip van beide gemeenschappen tegenspreken en compliceren. Zo herinnert hij zich Franse les te hebben gegeven aan een Turks officier, Ahmet Bey, wiens dochter vaak meeluisterde en

de jonge Alexanian plaagde met de paar Armeense woorden die ze kende. In juni 1915 schreef Alexanian Ahmet een brief met de vraag of hij hem wilde helpen. Hij was namelijk bang dat hij ondanks zijn prille leeftijd zou worden gearresteerd op verdenking van dienstweigering. Ahmet antwoordde dat hij niets voor hem kon doen. Alexanian was duidelijk gekwetst door Ahmet Bey's onvermogen of onwil hem te helpen, omdat 'hij me in de steek had gelaten in tijden van grote nood'. Alexanian werd van deportatie 'gered' door een andere Turkse officier die hij kende, Khalil Shukri Bey. Shukri Bey kwam vaak in de winkel waar Alexanian in die tijd werkte en die leverde dikwijls aankopen bij hem af. Alexanians relaas suggereert dat er sprake was van bepaalde sociale verplichtingen en dat jonge mensen zekere verwachtingen koesterden van invloedrijke oudere mannen. Hij deed niet zomaar een beroep op mensen die hij kende of met wie hij een zakelijke relatie had. Maar in de crisis van de Eerste Wereldoorlog en de Armeense deportaties werden de banden tussen de gemeenschappen doorgesneden. Het feit dat Ahmet Bey Alexanian niet hielp kan daar een teken van zijn.

Uit Alexanians memoires komt ook naar voren dat niet alle Armeniërs hetzelfde waren. Hij vertelt het verhaal van dr. Jessourians vrijlating uit de gevangenis om aan te geven dat rijke Armeniërs met goede connecties meer kans hadden om te overleven. Armeniërs konden zich ook bij verschillende christelijke kerken aansluiten. De apostolische kerk had zeker geen monopoliepositie bij de Armeense bevolking. Armeense kinderen hadden de keuze uit verschillende scholen: Armeense en Amerikaanse protestantse scholen, katholieke jezuïetenscholen of Armeens-apostolische scholen. Alexanian merkt op dat Armeense families wantrouwend tegenover de katholieke missionarissen en protestantse zendelingen en hun scholen stonden, maar hun kinderen er toch naartoe stuurden, hoogstwaarschijnlijk – maar niet alleen – omdat het schoolgeld minder hoog was. Alexanian zelf ging eerst naar de Armeense protestantse school in Sivas, maar toen zijn familie het schoolgeld niet langer kon betalen, werd hij naar het jezuïetencollege gestuurd, dat in die tijd gratis

was. Hij vertelt niet waarom hij nooit naar de Armeens-Aramese school is gegaan, maar misschien had dat te maken met het schoolgeld.

Alexanian vertelt ook over problemen binnen zijn eigen familie in de veranderende omstandigheden. Zijn oudere broers vertrokken uit Sivas en emigreerden uiteindelijk naar de Verenigde Staten. De aan- of afwezigheid van zijn broers had grote invloed op de financiële situatie van de familie. De jonge Alexanian werd tegen wil en dank een onmisbare bron van inkomsten voor zijn familie. Uit Alexanians verhaal blijkt ook dat er spanningen in de familie waren. Na het huwelijk van zijn broer Hovhannes trokken Alexanian en zijn moeder bij de jonggehuwden in. Zijn moeder had haar bedenkingen, want ze wilde haar zoon en zijn vrouw niet tot last zijn. Volgens Alexanian kwamen haar bange voorgevoelens uit, omdat haar schoondochter haar slecht behandelde. De geboorte van een neefje was de druppel die de emmer deed overlopen. Ze besloten te vertrekken. Alexanian zwijgt over de precieze reden, maar wellicht wilde zijn tante het eerstgeboorterecht van haar eigen zoon verdedigen. Hij schrijft dat ze twee jaar lang een kamer huurden bij de oom van zijn vader aan moederskant. Alexanian schrijft erover zonder boosheid en wrok, hoewel het een moeilijke tijd voor hem en zijn familie moet zijn geweest. Zoals bij alle memoires suggereren bovenstaande voorbeelden dat Alexanians zwijgen soms evenveel zegt als woorden en zijn lezers dwingt om tussen de regels door te lezen.

Het beeld van Sivas dat uit Alexanians memoires naar voren komt, is dat van een stad en een bevolking die in beweging was en zich in een overgangssituatie bevond. Het traditionele leven moest plaatsmaken voor het moderne bestaan. Het was een spannende, maar onzekere periode voor een jongeman die volwassen werd rond de eeuwwisseling. Iedereen die deze memoires leest, treft aspecten aan om zich in te verdiepen, zoals de beschrijving van de stad Sivas, de talrijke historische figuren die een rol spelen in dit verhaal, de organisatie van de deportaties en de confiscatie van bezittingen, het netwerk van familie- en persoonlijke

betrekkingen, het leven in het Osmaanse leger, of de ervaringen van emigranten. Ze zullen die aspecten interpreteren vanuit hun eigen ervaring of een bepaald methodologisch kader. Hopelijk zullen veel mensen dat doen en zal de publicatie van deze memoires andere mensen en families aanmoedigen hun herinneringen aan deze traumatische periode van de geschiedenis te delen.

Sergio La Porta

Voorwoord van de Armeense vertaler¹

Historiografie is het onderzoek naar de wijze waarop geschiedenis wordt geschreven. Het is de bestudering van verhalen en de manier waarop die verhalen van invloed zijn op ons begrip van het verleden, ons leven in het heden en onze verwachtingen voor de toekomst.

De historiografie van de Armeense genocide staat nog in de kinderschoenen. De reden is dat die weliswaar honderd jaar geleden plaatsvond, maar dat men er pas in de jaren vijftig of zestig van de vorige eeuw serieus wetenschappelijk onderzoek naar begon te verrichten. Daarnaast is de historiografie zelf een betrekkelijk jonge wetenschap. Het zal nog tientallen jaren duren voordat het narratieve discours van de Armeense genocide volledig wordt begrepen. Yervant Alexanians memoires vormen een nieuwe uitdaging voor de historiografie, omdat zijn verhaal zo fundamenteel anders is dan de bekende verhalen over de Armeense genocide waarop onze kennis gebaseerd is.

Lawrence Stone, de gerenommeerde Britse historicus en geschiedschrijver, heeft de term verhaal ('narrative') proberen te definiëren aan de hand van een aantal kenmerken. Voor hem is een verhaal een chronologisch geordend relaas over één samenhangende gebeurtenis of reeks gebeurtenissen. Het is eerder beschrijvend dan analytisch en meer specifiek dan algemeen van aard. En ten slotte draait het in een verhaal in de eerste

¹ Simon Beugekian vertaalde de Armeense aantekeningen vanuit het handschrift van Yervant Alexanian in het Engels. Zijn vertaling vormt de basis voor deze Nederlandse uitgave.

plaats om de ervaringen van mensen en individuen en niet om de abstracte geschiedenis van groepen en processen.

De memoires van Yervant (of Edward) Alexanian beantwoorden aan alle criteria. Maar nog belangrijker: dit is het verhaal van een jongen, tiener, man en zijn familie. Het is geen verhaal over een internationaal conflict, ook al speelt het zich af tegen de achtergrond van misschien wel het grootste internationale conflict aller tijden. Dit is geen verhaal over Armeens-Turkse betrekkingen of de verslechtering ervan, of een uiteenzetting van de redenen voor die verslechtering. Dit is geen verhaal over besluiten die in machtscentra werden genomen, over revolutionairen die hun vaderland verdedigden of over het grote conflict dat twee buurlanden tot vijanden maakte. Dit is het verhaal van 'collateral damage', het verhaal van de miljoenen burgers wier leven in de Eerste Wereldoorlog verwoest werd door krachten die ze niet begrepen en waartegen ze zich niet verzetten.

De afgelopen jaren zijn naar aanleiding van de honderdste gedenkdag van de Armeense genocide talrijke academische en historische boeken over het onderwerp verschenen. Ze hebben allemaal hun plaats in de canon en elk ervan vertelt een uniek verhaal van opoffering, vernietiging en overleving. Maar Alexanians memoires vallen op en passen niet helemaal in het discours over de Armeense genocide. We zijn allemaal bekend met het verhaal dat Armeense mannen aan het begin van de Eerste Wereldoorlog gedwongen werden ingelijfd bij Osmaanse werk-bataljons en massaal werden terechtgesteld toen de Jong-Turken aan hun uitroeiing van de Armeense minderheid in het rijk begonnen. Maar zoals duidelijk blijkt uit Alexanians relaas overleefden sommigen de genocide en velen dienden zelfs nog in het leger toen in november 1918 de wapenstilstand werd afgekondigd. De verhalen van die mannen zijn om verschillende redenen nog steeds onbekend. Ze moeten zich schuldig hebben gevoeld dat zij de genocide overleefden, terwijl hun vrienden en familie omkwamen. Uiteraard spraken ze zelfs toen ze al lang uit dienst waren en Turkije hadden verlaten niet graag over hun belevenissen uit angst voor Turkse vergeldingsmaatregelen.

Verder moeten ze met gemengde gevoelens hebben teruggedacht aan ervaringen zoals Alexanian die in zijn memoires beschreef. Alexanian maakt duidelijk dat gedurende zijn hele diensttijd veel Turkse officieren en Turkse burgers hem hielpen, vriendschap met hem sloten, zijn leven redden of ten minste zijn Armeense identiteit voor lief namen. Bij de Turken die Alexanian beschrijft, met name zijn medesoldaten, zien we verrassend genoeg niets van de felle haat tegen *giaurs* die we de ‘Turkse soldaat’ vaak toeschrijven. In ieder leger, in iedere gemeenschap, ontstaan blijkbaar banden die sterker zijn dan etnische en nationale scheidslijnen. Menselijke relaties worden niet gedictieerd door regeringen of regeringsbesluiten. Bij de bestudering van Alexanians memoires krijgen we een inkijkje in de wereld van de Armeense mannen die de genocide overleefden terwijl ze het uniform droegen van het Osmaanse leger. Hetzelfde leger dat zijn troepen bevel gaf de moeders en zussen van die soldaten te verkrachten, te beroven en te vermoorden.

De vraag dringt zich op: hoe konden ze dat? Hoe konden ze dag in, dag uit de Osmaanse vlag groeten? Hoe konden ze zich vermennen en hun dagelijkse taken uitvoeren in de wetenschap dat de instituties die ze dienden schuldig waren aan de moord op hun familie? Uit Alexanians memoires spreekt een sterke *overlevingsdrang*. Dit menselijke instinct, waarover bijna alle overlevenden van traumatische gebeurtenissen blijken te beschikken, hielp Alexanian de drieënhalve jaar in dienst van de vijand van zijn volk door te komen. Hij overleefde om zijn verhaal te vertellen en zijn herinneringen levend te houden. Het was zijn moeders wens dat hij zou overleven en door die in vervulling te laten gaan hield hij als het ware ook zijn moeder, broers, ooms, tantes, neven en nichten, die hij in de Syrische woestijn verloor, in leven. Zijn verlangen om te overleven werd – zoals hierboven genoemd – ook aangewakkerd door zijn wens om de weinige geliefden die nog in leven waren verdere ontberingen te besparen. Uiteindelijk blijkt uit dit verhaal hoe taai mensen kunnen zijn en hoe hun overlevingsdrang, in combinatie met een beetje geluk en de hulp van anderen, hen kan helpen

onbeschrijflijke ontberingen te overleven, maar ook om later als mens tot bloei te komen.

Ik wil ook het duale en universele karakter van Alexanians ervaringen benadrukken en onderstrepen hoe belangrijk het is dat boeken zoals het zijne door zowel een Armeens als een niet-Armeens publiek worden gelezen. Als verhaal over de *Armeense* genocide kan de Armeense dimensie ervan niet worden ontkend, want die is van fundamenteel belang. Maar als verhaal over *een* genocide kan het universele karakter ervan ook niet worden ontkend. Enerzijds geeft het Armeniërs een intiem en uniek beeld van hun erfgoed en identiteit en helpt het hen hun geschiedenis beter te begrijpen. Anderzijds biedt het alle lezers inzicht in de mens, in de wreedheden waartoe mensen in staat zijn en in de hardnekkige en onmiskenbare levensdrang die door de aderen van vrijwel ieder mens vloeit. Deze memoires gaan over de unieke Armeense ervaring in de Eerste Wereldoorlog en over existentiële vragen waarop ieder mens een antwoord moet vinden: goed tegenover kwaad, berusting tegenover rebellie, apathie tegenover actief protest en het individuele tegenover het collectieve.

Behalve de bijdrage die deze memoires leveren aan de geschiedenis van de Armeense genocide, en aan de geschiedenis van alle genocides, zijn ze ook belangrijk omdat ze bespiegelingen en inzichten bevatten van een zeer scherp en oplettend man, die van jongs af aan de gebeurtenissen in zijn geboortestad Sivas aan het begin van de twintigste eeuw registreerde. Een deel van zijn memoires is gewijd aan wat aardse zaken: beschrijvingen van de kerken in de stad, alledaagse gesprekken tussen mensen, de scoutingbeweging die net van de grond was gekomen, enzovoort. Die passages illustreren overtuigend een van de belangrijkste boodschappen van Alexanian, namelijk dat de Armeniërs die uit hun huis werden gezet, gedeporteerd en vermoord werden geen 'vijfde kolonne' waren die wachtte op de komst van de Russische troepen om hun Turkse burens te kunnen aanvallen. Het waren gewoon ordelievende, meestal apolitieke burgers die de eindjes aan elkaar probeerden te knopen en een fatsoenlijk

bestaan probeerden op te bouwen met degenen die hen lief en dierbaar waren. Deze beschrijvingen herinneren ons er ook aan dat de overgrote meerderheid van de Turkse bevolking in die tijd niet stond te popelen om Armeniërs af te slachten. Zoals op de meeste plekken was de instelling van veel Armeniërs en Turken: leven en laten leven.

Tot slot bieden Alexanians memoires ons een intiem verslag van de ergste jaren in de Armeense geschiedenis vanuit het systeem zelf, vanuit de instituties die de ergste misdaden tegen de Armeense bevolking begingen. Als zodanig is dit een unieke beschrijving van de gebeurtenissen, een beschrijving die velen van ons nog nooit hebben gelezen. Het is van essentieel belang dat dit verhaal en andere soortgelijke verhalen worden verteld om een beeld te krijgen van de genocide in haar totaliteit zodat we die als gebeurtenis zien die *individuen* overkwam, mensen van vlees en bloed die stuk voor stuk anders reageerden en de genocide verschillend beleefden, en niet als gebeurtenis die alle Armeniërs op dezelfde manier trof en dezelfde reacties bij hen opriep. Ik hoop dat dit de substantiële bijdrage van Alexanians memoires aan de historiografie van de genocide zal zijn.

Simon Beugekian

Opdracht

Mijn vader zei vaak dat ‘de nalatenschap van een man zijn goede naam is die berust op zijn vermogen om zich aan zijn woord te houden.’ In de tijd dat ik het geluk had zijn dochter te zijn, bracht hij dat principe dagelijks in de praktijk. Na het lezen van zijn memoires besepte ik dat dit niet alleen een diepgewortelde overtuiging was, maar ook een beginsel waaraan hij zijn leven mede te danken had.

Er waren twee redenen waarom mijn vader in leven moest blijven: hij moest zijn jeugdvriendinnetje, dat dienstmeisje en bijvrouw was in een Turks huishouden, bevrijden uit haar gevangenschap én hij moest de wereld zijn verhaal vertellen. Hij slaagde erin de eerste belofte in te lossen, maar overleed voordat hij de tweede kon inlossen. Het vertellen van mijn vaders verhaal werd dus mijn verantwoordelijkheid – en mijn voorrecht.

In eerste instantie was mijn vaders overleven van de genocide een geschenk voor de familie die nog in leven was en die hij in de toekomst zou krijgen. Maar in de loop van zijn leven werd het door al zijn liefdadigheidswerk en grote persoonlijke opoffering een geschenk voor de Armeense gemeenschap en individuele Armeniërs, zowel vrienden als vreemden.

Mijn vader was zonder twijfel de meest toegewijde Armeniër die ik ooit heb gekend. Ter nagedachtenis van hem is dit boek opgedragen aan de families Alexanian, Abgarian, Dadourian en Arsenian, die in de Armeense genocide omkwamen.

Adrienne G. Alexanian

Hiernaast is de spreiding van de Armeniërs over Turkije aan de vooravond van de genocide weergegeven; de kaart schetst een beeld van het leven van de Armeense gemeenschap vlak voor haar vernietiging. De grijze cirkels geven de omvang van de Armeense bevolking in bepaalde steden weer. De gegevens zijn ontleend aan de volkstelling van het Armeense patriarchaat van Constantinopel in 1913. Slechts een kwetsbare fractie van de bevolking zou overleven te midden van de puinhopen van een eens vitale, creatieve beschaving. (De informatie is vooral gebaseerd op onderzoek van Ara Sarafian van het Gomidas Institute [www.gomidas.org] en op de grafische weergave ervan door Vincent Lima en Grigor Habokyan.)

Met dank aan: Karine Abalyan en Artur Petrosyan.

Memoires van Yervant (Edward) Alexanian

De zwartste dag van mijn leven was 3 juli 1915 toen ik eenenvijftig leden van mijn familie achter de heuvel zag verdwijnen. Ik herinner het me als de dag van gisteren: nadat mijn familie in de gruwelijke karavaan de nacht op de oever van de Halys had doorgebracht, werden de gedeporteerden gewekt en de Kardashlar Yokush¹ op gedreven. Ze bestegen de Armeense Golgotha. Ik bleef achter en zag mijn moeder en mijn hele familie de heuvel op gaan en voorgoed verdwijnen. Die dag verloor ik in totaal eenenvijftig familieleden.

Yervant Alexanian

¹ Kardashlar Yokush (*Kardeşler Yokuşu* in het Turks) betekent 'de heuvel Kardashlar'.

Zicht op Sivas aan het begin van de twintigste eeuw. Linksboven is een Armeense kerk te zien.

1. Kinderjaren

Ik werd op vrijdag 15 november 1895 om 17.00 uur geboren in de wijk Azabzig in Sivas, in een huis dat naast een molen stond en door mijn grootvader van moederskant aan mijn ouders was geschonken. In het huis woonden ons gezin en dat van mijn oom. Drie dagen na mijn geboorte begonnen de pogroms van 1895¹. Iedereen wist dat sultan Hamid de Turken namens de regering toestemming had gegeven hun Armeense burens aan te vallen. Al gauw begonnen de geestelijken in de moskeeën de orders van de regering te herhalen en messen, zwaarden en andere wapens uit te delen aan de gelovigen. Ze hitsten hen op, voedden hun bloeddorstigheid en herinnerden hen aan hun religieuze plicht om Armeniërs aan te vallen. Zo begonnen de Hamidische bloedbaden. Zoals mijn moeder eens zei, werd ik geboren onder een slecht gesternte. Zodra ik ter wereld kwam, was ik omringd door geweld.

Vele jaren voor deze geweldsuitbarsting was het leven anders geweest. We hadden zelfs een poosje een gouverneur gehad die Armeniërs eerlijk en rechtvaardig behandelde, maar om die reden gaven de plaatselijke Turken hem de bijnaam *giaur*² Pasja³. Zijn echte naam was Resjid Pasja en ondanks zijn opvattingen en daden was hij lid van de Ittihad-partij⁴. Tijdens zijn ambtstermijn

1 Een verwijzing naar de Hamidische bloedbaden van 1894-1896, waarin 300.000 Armeniërs in het hele Osmaanse Rijk werden omgebracht.

2 De Turkse term *giaur* wordt vaak vertaald als 'ketter' of 'ongelovige'. Het is een kleinerende benaming waarmee in die tijd vaak niet-moslims, met name Armeniërs, werden aangeduid in het Osmaanse Rijk.

3 Turkse titel voor een hoge ambtenaar.

4 Het Comité voor Eenheid en Vooruitgang, dat in 1908 in het Osmaanse Rijk aan de macht kwam.

De oevers van de Murdar Irmak.

had hij zelfs een weeshuis en een werkplaats voor de plaatselijke Armeniërs gebouwd. Veel Armeniërs noemden hem een ‘goede Turk’.

Ons huis lag op de plek waar de twee armen van de rivier de Halys samenkwamen: de Bovenhalys, die werd gebruikt om de molen van waterkracht te voorzien en om in te baden, en de Benedenhalys, die vaak de Murdar Irmak⁵ werd genoemd. Het huis lag in de wijk Azabzig in het district Kanli Bahtsje. De naam van de straat was Hassanli en we woonden tegenover de slagerij van Bozig. Vanwege die winkel werd de straat vaak de straat van *Kasap*⁶ Bozig genoemd. Vlak bij de slagerij stond, ook tegenover ons huis, een kazerne, evenals het huis van mijn oom *Terzi*⁷

5 ‘vieze rivier’.

6 *Kasap* is Turks voor ‘slager’.

7 *Terzi* is Turks voor ‘kleermaker’.

Serop Alexanian en daarnaast lag Garabed Kapikians huis. Pal naast ons huis stond aan de andere kant van de molen een *madrassa*⁸. De molen rechts van het huis is onlosmakelijk verbonden met mijn kinderjaren. Ik hoorde de kolossale stenen onophoudelijk draaien en het graan malen. Dat geluid wiegde me samen met het klaterende water van de molen en het lied van het water uit de bron op onze binnenplaats 's avonds in slaap. Meestal kon ik ook de geluiden in de *madrassa* aan de overkant van de molen horen. Ik herinner me dat dit gebouwtje zijn eigen minaret had. Binnen dwong een Turkse *hodja*⁹ met een witte doek om zijn hoofd en gehuld in een *sjalvar*¹⁰ zijn jonge leerlingen constant de lesstof hardop te herhalen. De kinderen hadden geen schrijfmateriaal, dus lazen ze gewoon alles op wat de hoja op het bord schreef. Die kinderen leerden van jongs af aan om iedereen die geen moslim was te haten.

De watermolen in Sivas.

8 Een instituut voor islamitisch onderricht.

9 Een religieuze geleerde.

10 Wijde broek die vaak in het Nabije Oosten werd gedragen.

Dit was het eerste huis dat ik kende. Veel later bood de oudere broer van mijn moeder, Nishan Apkarian, aan het hele huis van mijn moeder voor twintig goudstukken te kopen, zodat zijn gezin en dat van zijn broer Merujan samen in het huis met twee verdiepingen konden wonen. Mijn moeder stemde in met de verkoop en daarna huurden we samen met mijn oudere broers Kaloust en Hovhannes het huis van Barentek vlak bij dr. Goghmors huis. Mijn broers waren een stuk ouder en werkten inmiddels al, zodat mijn moeder niet langer de was van andere mensen hoefde te doen om de eindjes aan elkaar te knopen. We zaten niet meer te springen om geld. Veel later, toen mijn broer Kaloust naar Samsun¹¹ verhuisde en we weer krap bij kas zaten, huurden we twee kamers in het huis van Godoshian en moest mijn moeder weer lakens gaan wassen om rond te komen. Ik hielp haar rond het huis en bij haar werk en deed klusjes zoals bedden opmaken en het huis schoonmaken. Tegen de tijd dat we daarnaartoe verhuisden, was ik al wat ouder en had ik diverse baantjes om mijn steentje bij te dragen.

Zoals ik al schreef was het huis waarin ik werd geboren door mijn grootvader van moederskant aan ons geschonken. In mijn familie deed een interessant verhaal over hem de ronde. Volgens een familielegende reisde hij op een keer naar Istanbul met een kudde ossen, die hij in de hoofdstad wilde verkopen. Op een gegeven moment moest hij een rivier oversteken, maar hij was niet bereid om de exorbitante geldsom voor de veerpont te betalen. Dus besloot hij met zijn vee de rivier over te zwemmen. Juist op dat moment kwam de sultan met zijn hofhouding aan varen. Hij kreeg mijn grootvader in de gaten en was onder de indruk van zijn moed. Toen die de rivier was overgezwommen liet hij hem bij zich roepen.

¹¹ Een Turkse stad gelegen aan de kust van de Zwarte Zee, de dichtstbijzijnde haven voor Sivas.

‘Zeg me wat je wilt hebben. Ik wil je moed belonen, dus vraag me wat je hart begeert.’

Volgens de familielegende antwoordde mijn grootvader daarop: ‘Ik wens onze heilige patriarch een lang en gezond leven toe, hoogheid!’

Dat antwoord viel niet in goede aarde bij de sultan en hij stuurde hem weg.

Toen ik werd geboren hadden mijn ouders al een aardig groot gezin. Ik had in die tijd vijf broers en twee zussen. Van oud naar jong waren hun namen: Dikran, Hovhannes, Haiganoush (Khanoum), Harutyun, Anna en Hovagim (een tweeling) en Kaloust. Al mijn broers werkten bij mijn vader in de kleermakerij en hielpen het gezin om rond te komen, terwijl mijn moeder één dag per week als wasvrouw werkte om voor wat extra inkomsten te zorgen.

Volgens mijn moeder waren drie van mijn broers – Dikran, Hovhannes en Kaloust – niet thuis toen de pogroms van 1895 uitbraken en de moordpartijen begonnen, en mijn tante Merijan ook niet. Ze waren waarschijnlijk aan het werk. De rest van de familie kroop op de bovenverdieping bij elkaar en bad dat het geweld gauw zou stoppen – een apocalyptisch, onbeschrijflijk tafereel. Zo waren de eerste dagen van mijn leven.

Plotseling stormde tante Merijan het huis binnen. De andere familieleden ontgrendelden voor haar de deur naar de eerste verdieping en daarna ging iedereen weer naar boven. Ze waren blij dat mijn tante ongedeerd was, maar zaten nog steeds erg in over de drie jongens. Mijn moeder was helemaal overstuur en jammerde en rouwde al om haar zonen. Ondertussen vertelde mijn tante hoe ze had weten te ontkomen: toen ze schoten hoorde en terecht vermoedde dat er gevaar dreigde, had ze haar winkel gesloten en geprobeerd zo gauw mogelijk thuis te komen. Aan het einde van de straat kwamen twee Turken met geweren

Een panoramische foto van Sivas genomen vanaf de citadel van de stad. De nummers geven belangrijke gebouwen aan: 1. Niet nader omschreven Armeens-apostolische kerk; 2. de jezuïetenschool waar Alexanian op zat; 3. Armeense school (vermoedelijk de Armeens-Aramese school die later als militaire werkplaats werd gebruikt); 4. Grieks-orthodoxe kerk; 5. Perkenik; 6. Teke; 7. Sint-Johanneskerk; 8. Grote moskee; 9. Erzincanstraat.

en lange messen haar tegemoet. Ze beseftte dat ze haar zouden lynchen en dus liet ze zich op de grond vallen en deed net of ze dood was. Toen de Turken langs haar liepen, probeerden ze haar wakker te schudden. Ze had haar ogen dichtgehouden en geen adem gehaald. De Turken hadden haar geldbuidel gepakt, haar spottend bedankt en waren doorgelopen. Een paar minuten later had mijn tante haar hoofd opgetild, haar ogen geopend en gezien dat de wijk uitgestorven was. Ze had een doek om haar hoofd gewikkeld in de hoop dat de Turken zouden denken dat ze een van hen was en was verder gelopen. Ze was een andere groep Turken tegengekomen, die de straten afspeurden op zoek naar een volgende prooi, hun dolken rood van het bloed.

Maar de mannen dachten dat ze Turks was en lieten haar, zoals haar bedoeling was, met rust. Daarna was mijn tante naar huis gerend en ten slotte in de schoot van haar familie teruggekeerd. Die waren zielsgelukkig haar te zien, maar hun blijdschap werd getemperd door de onzekerheid over het lot van de jongemannen. Juist op dat moment klonk er een schot vlak bij het huis. Een paar Turkse burenen, die mijn tante het huis binnen hadden zien vluchten, verspreidden het boosaardige en mogelijk fatale gerucht dat het schot vanuit het huis was gelost. Enkele Turken in de samengedromde menigte gingen naar het stadsbestuur, overreedden de ambtenaren hun twee vaten benzine te geven, en kwamen terug met de bedoeling ons huis in brand te steken terwijl wij nog binnen waren. Hun opwinding bereikte een nieuw hoogtepunt toen ze door een raam een fles kerosine zagen staan, want nu verwachtten ze hun bloeddorst met een vuurzee te kunnen lessen. De lucht vulde zich met de kreten en smeekbeden van mijn familie.

Precies op dat moment liep een slavin van een van onze Turkse burenen, een donkere vrouw met de naam Dado, langs ons huis. Toen ze zag wat er aan de hand was, rende ze naar huis en maakte ze haar baas wakker, die een rijke grondbezitter was. Ethim *Efendi*¹², die een vriend was van mijn familie, rende de straat op, kalmeerde de menigte, zette zijn stoel pal voor onze deur en kondigde aan dat onze familie onder zijn persoonlijke bescherming stond.

Hij redde onze familie het leven. Wat we de jaren daarna ook voor hem deden, mijn moeder zou erop blijven hameren dat we Ethim Efendi moesten terugbetalen voor wat hij die dag voor ons had gedaan. Helaas kon hij niets doen voor mijn drie broers, van wie we nog niets hadden vernomen. Er werd nog steeds gehuild en gejammerd in huis.

Drie dagen later, toen de storm van geweld was gaan liggen, trokken overheidsfunctionarissen de stad in om aan te kondigen

¹² Een van de eretitels in het Turks (een andere is *Aga*) voor hoogwaardigheidsbekleders.